

Ала БРАДЗІХІНА,
кандыдат філалагічных навук

БАЛАДА “СВІЦЯЗЬ” У МАСТАЦКАЙ ІНТЭРПРЭТАЦЫІ ПАЭТАЎ-ФІЛАМАТАЎ АДАМА МІЦКЕВІЧА, ЯНА ЧАЧОТА І ТАМАША ЗАНА

УДК 821.161.3-144*А.Міцкевіч*Я.Чачот*Т.Зан

На матэрыяле трох версій балады “Свіцязь”, напісаных паэтамі-філаматамі А. Міцкевічам, Я. Чачотам і Т. Занам, у артыкуле разглядаюцца асноўныя мастацкія падыходы твораў да апрацоўкі фальклорнага матэрыялу. Асабліва ўвага аддаецца спосабам увасаблення герояў, баладнай фантастыцы, кампазіцыйным прыёмам, узаемазапазычванням вобразаў і матываў, што фарміруюць асаблівае аблічча творчасці філаматаў.

Ключавыя словы: *балада, рамантызм, фальклор, вобраз, матыў, мастацка-філасофская сістэма.*

Based on the material of three versions of the ballad “Svicjaz”, written by poets-philomaths A. Mickievich, J. Chachot and T. Zan, the article examines the main artistic ways of the authors to the processing of folklore material. Special attention is paid to the ways of embodying heroes, ballad fiction, compositional techniques, mutual borrowing of images and motifs, which form a special face of the philomaths’ work.

Таварыства філаматаў (1817–1823) – адметная з’ява ў літаратурным і грамадскім жыцці XIX ст. – стала першай паэтычнай школай для многіх пісьменнікаў таго часу: Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Тамаша Зана, Ануфрыя Петрашкевіча, Аляксандра Ходзькі, Юльяна Корсака, Антона Адынца і інш. Аб’яднання агульным разуменнем задач літаратурнай дзейнасці, яны ўтварылі адмысловы замкнёны паэтычны клуб, арыентаваны на так званыя краёвы патрыятызм, што выяўляўся ў мастацкім узнёўленні гераічнага мінулага радзімы, пачуцці грамадзянскага абавязку, выкарыстанні беларускага фальклору. Перадрамантычны характар творчасці філаматаў праступаў таксама праз рэпрэзентацыю выключных герояў-індывідуалістаў і свабодалюбных ідэалаў.

Яшчэ адной характэрнай рысай паэзіі членаў таварыства стаў, па словах К. Цвіркi, “яе калектыўны характар” [1, с. 22], свядомая практыка ўзаемазапазычванняў і літаратурнага спаборніцтва. Так у межах закрытай супольнасці складалася ўнікальная творчая лабараторыя, дзе адзін і той сюжэт, вобраз або матыў паслядоўна распрацоўваліся некалькімі аўтарамі. Паэтычнае спаборніцтва ператваралася ў інструмент калектыўнага пошуку новай эстэтыкі, а ўзаемазапазычванні служылі не плагіатам, а паказчыкам адзінства мастацкага мыслення і спосабам умацавання адмысловай клубнай ідэнтычнасці.

Яскравай ілюстрацыяй сталі тры аднайменныя балады “Свіцязь” Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Тамаша Зана, заснаваныя на паданні пра паходжанне аднаго з самых маляўнічых і таямнічых азёр Наваградчыны. Дзякуючы народнай гісторыі пра “беларускую Атлантыду” Свіцязь трыма сябрамі ўспрымалася адметнай воднай прасторай, не проста геаграфічным аб’ектам,

а сапраўдным “рамантычным космасам”, цэнтрам міфалагізацыі роднага краю.

Як вынікае з уступу да Чачотавай балады, першым паданне пра возера пачуў Т. Зан (адзіны з сяброў, дарэчы, чыя малая радзіма не звязана з Наваградчынай) і апавёў яго Я. Чачоту (17 ліпеня 1796 г., в. Малюшычы Наваградскага павета – 23 жніўня 1847 г., мястэчка Ротніца, Літва), чый юбілей мы згадваем сёлета. А. Міцкевіч, які ў сваёй баладзе ад фальклорнага сюжэта пакінуў толькі кульмінацыю – патапленне горада і ўтварэнне на яго месцы возера, даведаўся пра вусна-паэтычную версію апошнім. Ян Чачот пісаў:

*Бо шмат ад сябе ты, Адаме,
Наплёў пра часіны былыя.
Усё ж заняўбаўшы паданне,
Якое данеслі старыя.
Яго чуў Тамаш у народзе
І мне перадаў пры нагодзе [2, с. 167].*

Хоць Т. Зан і Я. Чачот прытрымліваліся зместу падання, канструюючы сюжэты вакол забойства купца бедным хлопцам праз імкненне ажаніцца з дзяўчынай з заможнай сям’і, мастацкія інтэрпрэтацыі народнай гісторыі ў сяброў атрымаліся арыгінальнымі. Думаецца, што найбольш блізкая да вусна-паэтычнага варыянта балада Я. Чачота, для якога фальклор стаў не экзатычнай забавай, а справай жыцця: паэт сабраў, сістэматызаваў і апублікаваў 957 народных песень. Фалькларыстычная праца была для яго не проста збіраннем, а актам нацыянальнага самавызначэння. Ён бачыў у вуснай народнай творчасці жыццядайную крыніцу для новай літаратуры і адзін з галоўных інструментаў нацыянальнага адраджэння, а таму ставіўся да аўтэнтычных народных тэкстаў вельмі паважліва.

Фабула Чачотавай балады наступная: бедны хлопец, каб ажаніцца з дачкой заможнага чалавека, прадае душу д'яблу і жорстка забівае выпадковага купца, які вяртаецца ў горад Свіцязь з грашыма, распрадаўшы тавары ў Зэльве. Раптоўнае багацце робіць з "убогага" зайздроснага жаніха, і бацька каханай пагаджаецца на шлюб. Пакаранне ў баладзе адкладзенае на сорак гадоў. Але ўрэшце наступае час жажлівай адплаты: горад разам з яго жыхарамі правальваецца ў бездань. Як бачым, Я. Чачот у сваёй версіі акцэнтуюе ўвагу на сацыяльным канфлікце і маральнай адказнасці асобы за здзяйсненныя ўчынкі.

Дзеянне ў баладзе "Свіцязь-возера" Т. Зана развіваецца падобным чынам, але толькі ў асноўных сюжэтных вузлах. Паэт моцна алітаратурвае фальклорную версію. Галоўныя героі яго твора індывідуалізуюцца ўжо нават праз наданне ім не характэрных для жанру балады імёнаў – *Пракса* і *Вайцех*. Другім сродкам псіхалагізму выступае анейрычная прастора, якую ўводзіць у твор Т. Зан. Балада пачынаецца з прарочага кашмару Праксы, якой сняцца "страшныя здані" [2, с. 208] і скрыжаванне дарог, дзе яе каханы Вайцех здзяйсняе забойства.

Жажлівыя начныя мары дзяўчыны пераказвае служанцы Марце, якой адведзена ў творы функцыя агучвання асноўных філасофскіх пасулатаў аўтара ці сентэнцый, важных для разумення ідэйнага зместу балады. Так, менавіта вуснамі Марты даносяцца ўяўленні Т. Зана пра феномен кахання і каштоўнасныя прыярытэты пісьменніка:

– Не, пані, хто шчыра кахае
(А шчырасць яго нам вядома),
Той кепскага ў сэрцы не мае,
Той ліха не ўчыніць нікому.
Каханне – душ светлых праява –
Да дзеяў шляхетных схіляе.
Яго яшчэ больш узвышае
"Айчына, цнатлівасць і слава".
Ў Вайцеха ў душы – лозунг гэты:
Даб'ецца ён працаю мэты [2, с. 208–209].

Тамаш Зан уважліва ставіцца і да прычынна-выніковых дэталей. Калі ў аснову твора Я. Чачота пакладзена логіка міфа (ніхто не пытаецца, адкуль у беднага хлопца грошы, прадчуванні нявесты пра крывавае паходжанне багатага застаюцца толькі прадчуваннямі, не патрабуюць апраўдання з боку героя), то ў баладзе "Свіцязь-возера" Т. Зана жаніх свядома падманвае каханую, якая пад уплывам жажлівага сну і збянтэжанага выгляду люблага патрабуе тлумачэнняў раптоўнаму багаццю: "– *Вайцех, дзе ж ты ўзяў тыя грошы? / – Дзе ўзяў? – уздыхнуў. – Скарб знайшоў я...*" [2, с. 210].

Асабліва заўважны адрозненні ў фальклорнай і літаратурнай логіцы ў фінале абедзвюх балад. Смяротнае пакаранне ўсіх жыхароў горада, у тым ліку падманутай жаніхом дзяўчыны, за злачынства аднаго чалавека ў літаратурнай традыцыі збытковае, але цалкам арганічнае для вусна-паэтычных твораў. У Я. Чачота ўсе жыхары Свіцязі гінучы толькі таму, што грэх здзейсніў яго ўладальнік. Паэт усё ж спрабуе хоць нейкім чынам апраўдаць такі фінал, кажучы: "...за аднаго Бог – то ведае кожны – / Не меней, як дзесяць, карае" [2, с. 182], але яго тлумачэнні не выводзяць тэкст па-за межы логікі міфа.

Зусім іншы падыход да развязкі гісторыі дэманструе Т. Зан. Галоўная прычына гібелі горада – паводзіны самой Праксы, якая здзяйсняе адзін з самых цяжкіх хрысціянскіх грахоў, корань і выток усіх астатніх, – грэх ганарлівасці, а таму суровае пакаранне ў творы па-мастацку апраўдана. У адрозненне ад балады Я. Чачота, дзе галоўнай перашкодай да шлюбу становіцца бацька, у версіі Т. Зана менавіта пыха дзяўчыны прыводзіць да трагедыі: «*Хто Праксу ўзяць хоча за жонку, – / Яму перад тым я казала, – / Мець грошай павінен нямала...*» / *О сорам! Хоць кінься ў палонку! / Пагарды я варта за тое! / Ці мо ён задумаў ліхое?*» [2, с. 208]. Узмацняе думку заўвага пра ўяўленні паэта аб сутнасці кахання, з чаго вынікае, што Вайцех насамрэч не мае моцных пачуццяў да дзяўчыны, а кіруецца толькі карыслівымі мэтамі (ажаніцца з багатай нявестай), бо, як падкрэслівае аўтар, той, чыё сэрца поўніцца шчырым каханнем, "ліха не ўчыніць нікому" [2, с. 208].

Кантрастам да гэтай ідэі гучыць у Т. Зана матыў бязгрэшнага жыцця герояў на працягу наступных дваццаці гадоў. Я. Чачот жа апісвае гісторыю далейшага несумленнага абагачэння героя:

Стаў хутка багатым, зажыў ён заможна,
Бо крыўдзіў усіх, каго здолеў.
Падседжваў суседзяў, махлярыў бязбожна –
Абы нахапацца наболей.
Ужо ў караля закупіў нават Свіцязь –
Палацы, з падданымі хаты.
Хто ж крыўд не мог сцерпець, той кідаў –
жывіце ж!
Пакораны горад пракляты [2, с. 178].

Тым не менш Я. Чачот таксама спрабуе не проста пераказаць сюжэт, максімальна захаваўшы дэталі, але зрабіць яго літаратурную апрацоўку, устаўляючы падрабязныя партрэтныя і пейзажныя апісанні (выгляд д'ябла, бура, карціна разбурэння Свіцязі і інш.), што шкодзяць уласціваму баладзе дынамізму разгортвання дзеяння і ўсё адно не засланяюць вусна-

паэтычную першакрыніцу. Нават уведзеныя паэтам у твор прадказанні-прароцтвы, у адрозненне ад балады Т. Зана, маюць фальклорнае паходжанне. Так, зламанае кола на гладкай дарозе – народная прыкмета хуткіх непрыемнасцей на шляху дадому, пагрозы купца перад забойствам, якія спраўджваюцца ў фінале, выглядаюць як тыповы фальклорны праклён.

Балада А. Міцкевіча мае гісторыка-патрыятычную скіраванасць. У цэнтры паэтавай інтэрпрэтацыі – гераічная мінуўшчына, час валадарання Міндоўга, які просіць заснавальніка Свіцязі князя Тугана пра дапамогу падчас нападу грознай сілы на Навагрудак. У выніку горад Свіцязь апынуўся безабаронным. А. Міцкевіч выкарыстоўвае традыцыйны баладны прыём – рэтраспекцыю. Даўнюю гісторыю ператварэння горада ў возера апавядае свіцязянка, якую вылавіў невадам занепакоены містычнымі гукамі і дзеямі ўладальнік земляў у “актуальным” (умоўна-рэальным) для паэта часе. Свіцязянка ў баладзе не мае імя і фігуруе як “*дача Тугана*” (яўная адсылка да вобраза каханай паэта Марыі Верашчакі, з якой А. Міцкевіч пазнаёміўся ў Туганавічах). Менавіта яна, не жадаючы быць паланянкай, звяртаецца да Бога з апошняй просьбай: “*Хай гром лепей спаліць наш горад, о Божа, / Ці возьме зямля нас жывымі!*” [2, с. 41].

Асноўны канфлікт твора – выбар паміж ганьбай палону і смерцю. Цудадзейнае ператварэнне горада ў возера, а жанчын Свіцязі – у кветкі-“цары”, ад якіх гінуць заваёўнікі, становіцца актам Боскай міласці, што ратуе цноту і гонар народа. Іншымі словамі, у А. Міцкевіча Свіцязь – сімвал непераможнасці духу і ахвярнага патрыятызму. Калі ў версіі Я. Чачота і Т. Зана возера ўтвараецца ў выніку пакарання галоўных герояў, то ў А. Міцкевіча такое ператварэнне выступае адзіным сродкам выратавання жыхароў Свіцязі. Таму ў баладзе паэта няма дыдактычнага складніка, у той час як у яго сяброў ён становіцца нават асобным кампазіцыйным элементам. Так, у фінале балады Т. Зана чытаем: “*Хвала вам, цнатлівыя пані, / Вы варты высокага слова, / Бо цнота – красы ёсць аснова*” [2, с. 212]. У Я. Чачота, чья творчасць мае выразны павучальны характар, маральная высьнова набывае выгляд імператыву: “*Пражожы, калі стрэнеш возера тое, / Люстраную шыр вадзяную, / Адкінь ты адразу жаданне, якое / З бядою, злачынствам сябруе. / Не, лепей намерці ад голаду, смагі / І шчасця не ведаць адвеку, / Чым подласць зрабіць хоць каму без развагі, / Тым болей – забіць чалавека*” [2, с. 183].

Цікава, што фінал балады А. Міцкевіча, які цалкам адышоў ад першапачатковага народнага

сюжэта, прапанаваўшы ўласную літаратурную версію падання, таксама заснаваны на логіцы міфа. Войска, што атачыла горад Свіцязь, пасля яго знікнення пад вадой, не атрымаўшы ніякіх рэальных трафеяў, пляце чамусьці пераможныя вянкi з “цар-кветак” і гіне ў пакутах: “*Ды кожны, хто кветак рукамі кранаўся – / Была ў іх нябачная сіла, – / У крук ад страшэнных пакутаў згінаўся, / І смерць яго тут жа валіла*” [2, с. 41].

Больш за тое, А. Міцкевіч, як і кожны вялікі рамантык, сам стварае фальклорныя мадэлі, якія пачынаюць уплываць на эстэтычную свядомасць простых людзей і на творы вуснай народнай паэзіі. Міцкевічаў літаратурны сюжэт пра затапленне горада ў хуткім часе стаў фальклорным з усімі ўласцівымі прыкметамі вуснапаэтычнага тэксту, найперш вусным характарам бытавання і варыятыўнасцю. Паказальна, што да пачатку ХХІ ст. супрацоўнікі Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі запісалі дзевяць легенд пра паходжанне возера Свіцязь, і дзве з іх стварыліся пад уплывам балады А. Міцкевіча. С. Мусіенка, аналізуючы тэксты, адзначае: “У іх захаваліся гістарычныя рэаліі, прыведзеныя паэтам: сюжэтная лінія, звязаная са з’яўленнем азёрнай прыгажуні – дачкі князя Тугана. Па праблемна-тэматычных прыкметах гэтыя паданні дзеляцца на дзве групы: этычныя і патрыятычныя. У першай групе прычына пагібелі горада трактуецца як пакаранне людзей за чэрствасць і бяздушша: жыхары Свіцязі не аказвалі гасціннасці чужынцам і пераследавалі тых, хто пускаў іх у свае дамы. Легенды гэтага цыкла адзначаюцца незвычайнай суровасцю. У іх жанчына з дзіцём, якую ўратаваў Бог, была ператворана ў камень толькі за тое, што азірнулася і ўбачыла затапленне роднага горада” [3, с. 146].

Хоць у каментарыях да балады “Свіцязянка” паэт імкнецца пераканаць чытача ў вуснапаэтычным паходжанні цэнтральнага вобраза (“*Ёсць чуткі, што на берагах Свіцязі з’яўляюцца ўндзіны, або вадзяныя німфы, якія народ называе свіцязянкамі*” [4, с. 591]), гэтая істота – плён аўтарскай фантазіі. Тым не менш арыгінальны Міцкевічаў вобраз свіцязянкі таксама з цягам часу стаў фальклорнай мадэллю. І першы яго пазычыў Я. Чачот, так распачаўшы баладу “Свіцязь”: “*Так, добра, што сёння жывая / Фантазія барда з-пад Нёмна / Забегла туды, дзе гайдае / Шыр водную Свіцязь няўтомна, / І там свіцязянак сустрэла, / І звіць тры вянкi ім зда-лела*” [2, с. 167].

Думаецца, літаратурнае паходжанне ў баладзе А. Міцкевіча мае і этыялагічны міф пра атрутныя кветкі-“цары”, у якія ператварыліся

жанчыны горада Свіцязь пасля яго патаплення.

Нягледзячы на арыгінальны змест твора, некаторыя матывы А. Міцкевіч таксама запазычвае ў сяброў, і найперш у Я. Чачота. Так, эпізод ловаў і нават некаторыя дэталі балады “Калдычэўскі шчупак” дублююцца ў “актуальным” плане Міцкевічавай “Свіцязі”. А на аснове балады “Свіцязь” Я. Чачота яго сябар напісаў два творы – “Свіцязь” і “Вяртанне таты” [1, с. 23].

Хоць ва ўсіх трох паэтаў цесна пераплецены язычніцкае і хрысціянскае, іх падыходы да баладнай фантастыкі істотна адрозніваюцца. У А. Міцкевіча сюжэт максімальна рэалістычны, і толькі ў кульмінацыі балады воляю Бога здзяйсняецца цуд, што прыводзіць да выратавання жыхароў Свіцязі (паводле ўяўленняў нашых продкаў, ператварэнне чалавека ў расліну ці жывёлу ўспрымалася адметнай рэінкарнацыяй, працягам жыцця ў іншай іпастасі). Адначасова гэта найвышэйшы справядлівы суд над заваёўнікамі, якія паміраюць у страшных пакутах.

Фантастыка ў баладах Я. Чачота і Т. Зана служыць раскрыццю тэм граху, спакусы і адплаты. У баладзе першага д’ябал – гэта матэрыялізаваная і актыўная сіла, якая непасрэдна ўмешваецца ў жыццё чалавека. Паэт прадстаўляе падрабязнае, гратэскае апісанне “рагатага дарадчыка”: ён мае кіпцюры, казліны хвост, валасы з вужакаў і агонь у зубах, апрануты ва ўрачысты фрак. У творы Я. Чачота падаецца класічны рытуал продажу душы. Герой піша ўмову ўласнай крывёю на “скуры валовай”. Д’ябал выступае як дыктатар волі: “Так піша, як д’ябал дыктуе” [2, с. 170]. Прычым нячыстая сіла не проста пасіўна чакае купленай душы, яна дапамагае хлопцу здзейсніць забойства, завабліваючы купца агнямі да месца расправы. Д’яблы нават самі дабіваюць спадарожнікаў купца, калі хлопец вагаецца. Як бачым, тут д’ябал – знешні спакушальнік, ён карыстаецца нікчэмнасцю душы героя (“Быў хлопец з кішэняй пустою / І з гэткай жа самай душою” [2, с. 167]) для пашырэння сваёй улады.

Фантастыка ў баладзе Т. Зана перанесена ва ўяўную прастору прарочага сну, які бачыць Пракса. Нячысцік тут не з’яўляецца як персанаж, яго месца займае сумленне і наканаванасць. Грошы Вайцех здабывае сам, здзейсніўшы забойства на скрыжаванні. Герой Т. Зана ідзе на злачынства не на загад чорта, а пад ціс-

кам сацыяльных абставін і ўласных амбіцый. Д’ябальскае крыецца ў самім чалавечым выбары, які ператварае каханне ў крыніцу ліха. Зло ў баладзе не прыходзіць звонку, яно нараджаецца ў сэрцы героя. Тым не менш элементы містыкі ў творы прысутнічаюць. Так, героі чуюць страшныя галасы: “згубны” [2, с. 210] з зямлі, “з-над стропаў святыні” [2, с. 210] і голас “з неба” [2, с. 211], – якія прадказваюць непазбежнасць пакарання за злачынства.

Такім чынам, аналіз балады “Свіцязь” у мастацкай інтэрпрэтацыі А. Міцкевіча, Я. Чачота і Т. Зана дазваляе вылучыць глыбокія адрозненні ў падыходах паэтаў-філаматаў да апрацоўкі фальклорнага матэрыялу. Усе тры творцы сакралізуюць вобраз Свіцязі, успрымаючы яго як люстэрка душы свайго народа, дзе адлюстроўваліся і гераізм, і трагедыя чалавечага выбару. Найбольш блізкі да вусна-паэтычнай першакрыніцы твор Я. Чачота, Т. Зан моцна алітаратурвае народную гісторыю. А. Міцкевіч стварае арыгінальныя вобразы і сюжэтныя хады, а з цягам часу яны самі становяцца фальклорнымі мадэлямі. Дыдактычныя балады Я. Чачота і Т. Зана грунтуюцца на ідэі патаплення горада як справядлівага пакарання. У Я. Чачота чалавек прадае душу сіле зла, а ў Т. Зана – сам робіцца носьбітам зла праз свае ўчынкi. Міцкевічава ідэя ўзнікнення возера, наадварот, звязана з выратаваннем жыхароў Свіцязі і абумоўлена гісторыка-патрыятычнай скіраванасцю балады.

Як бачым, калі Адам Міцкевіч узвысіў легенду пра Свіцязь да ўзроўню нацыянальнага эпасу, то Ян Чачот і Тамаш Зан захавалі яе народна-баладную аснову, ператварыўшы гісторыю ў павучальную прытчу пра каханне, здраду і вечную справядлівасць.

Спіс літаратуры

1. Цвірка, К. Паданне пра філаматаў, або Доля аднаго накалення / К. Цвірка // Філаматы і філарэты : зборнік / уклад., пер. польскамоўных твораў, прадм., біяграфічныя даведкі пра аўтараў і каментарыі К. Цвіркі. – Мн., 1998. – С. 7–32.
2. Філаматы і філарэты : зборнік. – Мн., 1998. – 400 с.
3. Мусіенка, С. Беларускія абрады і фальклор у творчасці Адама Міцкевіча / С. Мусіенка // Польска-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі : Матэрыялы IX Міжнар. навук. канф. “Шлях да ўзаемнасці”, 20–21 ліпеня 2001 г., Беласток / пад рэд. М. Кандрацюка. – Беласток, 2002. – С. 14–157.
4. Міцкевіч, А. Выбраныя творы / А. Міцкевіч; уклад., прадм. і камент. К. Цвіркі. – Мн., 2003. – 640 с.